

Kilencedik fejezet Rabszolgakereskedés és rabszolgaélet Közép-Ázsiában

Az utolsó ágyúlövés, melyet a győzelmes unió-harcosok szeparatista testvéreik ellen elsütöttek földgömbünk nyugati oldalán, hatalmas rést tört a rabszolgakereskedésben, ha nem döntötte is azt romba egészen. Nagy-Britannia lobogói Kelet-Afrika vizein s az egész Kazukázusnak iménti meghódítása Oroszország által, ezen utálatos kereskedésnek Nyugat-Ázsia mohamedánjainál is meglehetősen szárnyát szegték. A tunya, elpuhult keletiek még sokáig fognak Európa humanitárius törekvéseire keserű haraggal tekinteni, de az emberek vevése és eladása mégis mindenütt bizonyos tartózkodással történik, mindenütt az európaiak előtti szégyen vagy inkább félelem miatt.

Korlátlanul és akadálytalanul ez a kereskedés csakis Közép-Ázsiában található még meg. Itt, az ázsiai durvaság és barbarizmus ősi székhelyén, még most is minden évben ezrével esnek a rabszolgakereskedésnek a legkeservesebb áldozatul. Nem gyámoltalan és az emberiség legalsóbb lépcsőjén álló néger azok, hanem olyan nemzet tagjai, mely magas műveltsége miatt már ősidőktől fogva híres volt, s e szerencsétleneket a jobb műveltségi állapotok tűzhelyétől, családjuk köréből hurcolták rabszolgaságra. Szívszaggatóbb és elszomorítóbb a közép-ázsiai rabszolgaélet képe, mint az, melyet egy szellemdús amerikai író vázolt a néger sorsáról saját honában, s minthogy Európa ama távoli vidék szerencsétlen viszonyairól mostanig csak kevés és nemigen kielégítő tudósításokat nyert, éppen a maga helyén fog lenni, ha mi arra vonatkozó tapasztalatainkat itt megismételjük és kimerítően közöljük.

Amik a portugál rabszolgahajhászok és arab elefántcsont-kereskedők Afrika belsejében, éppen azok a turkománok Irán északkeleti és északnyugati részeire, sőt, mondhatnók, egész Perzsiára nézve. Ahol beláthatatlan, pusztasivatagokon nomádok élnek valamely művelt ország közvetlen közelében, ott a rablás és a rabszolgaság többé-kevésbé mindig elkerülhetetlen. A kopár, szegény és meztelen természet a maga gyermekeit fékezhetetlen kalandszomjjal és nagyobb fizikai erővel ruhazza fel; amit hazájuk természetlen földje tőlük megtagad, kénytelenek azt áldottabb szomszédaiknál keresni. A közlekedés pedig nagyon ritkán történik barátságos úton, s minthogy a megrabolt és erősen megviselt, békés szántóvető a gyors lovú nomádot a nyomtalan homokmezők határain túl nem üldözheti, de üldözni nem is meri, az utóbbi, hazai földjének védelme alatt, rabló multságait egész büntetlenül gyakorolhatja.

E szerencsétlen helyzetben voltak korábban a Szahara és az arab sivatag szélén fekvő városok is; az utóbbin a karavánok még ma is a legnagyobb veszélynek vannak kitéve, és Perzsiára e nyomorúság annál nagyobb súllyal nehezül, minthogy az északi határainál fekvő sivatagok a legterjedelmesebbek és legfélelmetesebbek, s azok lakói is a nomádok között a legvadabbak.

A sötét hajdankor harcainak is az irániak és turániak között, melyeket a *Királyok könyvének* mesterdalnoka megénekelt, úgy látszik, hogy az utóbbiak erőszakoskodása volt alapoka. Ámbár ama kor harcosai egy és ugyanazon törzs fiaiként vannak bemutatva, mégis úgy találjuk, hogy északi Irán népei Nagy Sándor hódításaikor a nagy macedónitól kértek segílyt és védelmet északi szomszédaik ellen, kiket ők irtóztató, embertelen alakoknak vázoltak (hihetőleg valódi mongol jelleggel, mely az iránitól erősen elüt). Sándor a Kaspi-tengertől egészen a kurd hegyekig egy nagy kőfalat vonatott, de ezen óriási mű, mely alapítója nagyságának egészen megfelelt, éppoly kevésbé nyújthatott maradandó hasznot, mint Kína hasonnemű építménye. A barbárok ellenállhatatlan dühvel tovaáramló folyama ezt éppen úgy, mint az előbbit, csakhamar áttörte, és az irtóztatós pusztításokat csak olyankor lehetett kisebb

vagy nagyobb mértékben enyhíteni, mikor erélyes fejedelmek a kőfal helyett jól szervezett hadseregek védfalát tudták azok ellen felállítani. És még ma is így áll a dolog.

A turkománok és özbegek iráni száguldozásaik idejét és mértékét most is az ország békés vagy nyugtalan viszonyai, vagy a megtámadandó tartományok kormányzóinak erélye és hatalma szerint irányíthatják. A Kadzsari-uralkodóház alapítása alkalmával előfordult zavargások alatt egyes jomut turkomán csapatok, noha nagy részük Aga Mehemmed kán lobogói alatt szolgált, csaknem Iszfahánig terjeszték ki rabló száguldozásaikat, míg északkelet felé a tekkék Szeisztánig nyomultak előre.

Ma Khoraszán és Mazanderán tartományok szenvednek a legtöbbet. A turkománok az újonnan kinevezett kormányzók személyes tulajdonságait és jellemét előbb szoros figyelemmel kísérik, s ha gyávaságukról és kötelességmulasztásukról meggyőződtek - ami különben gyakran megtörténik -, akkor ők éppen olyan gyorsan és gyakorta rajtaütnek a védtelen kerületeken, miként alig merik mutatni magukat olyankor, ha e határvidékeken jeles tisztek állnak az ügyek élén.

Utazásom idejében a khoraszáni utak annyira biztosak voltak, hogy magányos utazók is járhattak olyan területeken, ahol azelőtt a legnagyobb karavánok is csak egy ágyúüteg és egy csapatosztály védelme alatt bátorkodtak átvonulni, mert Szultán Murád Mirza kormányzó a rabló nomádokat jól sakkban tudta tartani, minden mozdulatukat kikémleltette, s csakis olyankor volt szabad mutatniok magukat, mikor őket saját búvóhelyükön megtámadták, s szigorúan megfenyítették. Asztrabádban ellenben, ahol egy gyenge fejű kormányzott, olyan bizonytalan lábon állott minden, hogy a jomutok a perzsákat éppen az említett város kapui előtt támadták meg.

A sivatag szélén és belsejében valamennyi turkomán törzs olyannyira elválhatatlannak tartja saját fennállásától a rabszolgarablást, hogy csaknem elképzelhetetlennek tűnik fel előttük a pusztaságon való további megélhetés azon esetben, ha ez a fő életforrás kiapadna. Amit más nemzetek a „gazdag aratásra való kilátás”-on értenek, azt náluk az „Íránba vivő nyílt utak reményé”-nek nevezik, és azt az időt, melyet más helyen mezei munkával, öntözéssel stb. szoktak eltölteni, ők a lovak idomítására, fegyverek készítésére és harcjátékokra fordítják. A szokás e gyalázatos mesterséget becsületes keresetmóddá tette náluk, úgy tekintik azt, mint dzsihádot (vallási harcot) a hitetleneknek nyilvánított síiták ellen, a rablásra induló hősöket a papság áldása kíséri, és ha valamelyik gyalázatos tetteiért életével talált lakolni, otthon szent vértanúvá teszik, a holtteste fölé, melyet ritkán hagynak az ellen kezei között, nagy sírhalmot emelnek, s annak tetejére egy lobogót tűznek föl, és a buzgólkodók ájtatos szívvel zarándokolnak az ilyen szent haramia sírjához.

Hogy az erősen látogatott tartományok pusztulása milyen nagy, az a turkománok említett vakmerőségéből könnyen elképzelhető. Semmi háború vagy bárminő elemi csapás nem képes fölélni a rájuk mért szerencsétlenséggel. Nemcsak hogy az országutakon a kereskedelem és a forgalom elakad, hanem a szántó-vető is a maga földjére, melyet művelni akar, előbb védőbástyát kénytelen építeni, hogy a hirtelen megtámadtatások ellen a szabadban magát oltalmazni tudja; még a legkisebb falucska is magas kőfalakkal van körülvéve, de azért még itt sincsenek eléggé elrejtve, mert a turkománok az efféle megerősített helyeket nagy csoportban szokták megszállani, s gyakran az egész lakosságot magukkal hurcolják minden pereputtyos-tul együtt.

Keleti Khoraszánban olyan falvakon utaztam keresztül, melyek lakossága a közeli környéken elterülő leggazdagabb erdők ellenére is, télen fagyoskodni volt kénytelen, mivel senki sem mert a falakon kívül menni, hogy fát vágjon. Mások éhséget szenvednek, mivel vízimalmok a falun kívül fekszenek, és útra kelni meg éppen a legveszélyesebb vállalkozás, melyre csak a legsürgetőbb szükségből vagy fegyveres védelem alatt szánja el magát valaki.

Egyébiránt, hogy e félelem a turkomán fogságtól mennyire igazolva van, az útleírásomból eléggé látható. A négerek sorsa, kiket egy hajó szűk terébe összeszorítva, Amerikába küldenek, elég kemény ugyan, de nem kevésbé terhes az is, amikor egy turkomán nyerge mögé csatolva a ló csuklójához kötött lábakkal, gyakran eleség és ital hiányában, órákig, sőt napokig lovagolva kénytelen valaki az édes hazától, kedvesei köréből eltávozni. Hát még mily nagyok lehetnek az iráni nélkülözései és szenvedései, aki főtt ételekhez, egy állandó lakhely kényelmeihez és hazájának polgáriasult állapotaihoz van szokva, a szegény és vad turkomán sátrában, a kopár sivatagok zordon égalja alatt, ahol éjjel-nappal, nehéz vassal terhelten, zsarnok ura szidalmainak és gúnyjainak, átkozódásainak és ütéseinek ki van téve! Valóban, a nomádok közötti tartózkodás a legnehezebb megpróbáltatások egyike, egy nagy nyomorúságnak a kezdete az, és mint minden kezdet, szerfölött nehéz és fáradtságos.

Az emberrablás mesterségével ma már csak özbegek és turkománok foglalkoznak. Az elsőbbek között különösen Khíva lakói érdemelnek említést, de csak olyankor, ha a turkománokkal való ellenségeskedéseik Irán határaitra hozzák őket. A bokharaiak e század kezdete óta nem is közeledtek Iránhoz, Kokand pedig úgyszólván sohasem került közvetlen érintkezésbe vele. A turkomán törzsek közül ma a tekkék és jomutok azok, akik e mesterséget a legnagyobb számban üzik, az előbbieket Khoraszánban, Heratban, Szeisztánban, sőt Afganisztán nyugati határai mentén is, az utóbbiak a Kaspi-tengeren és annak déli partvidékein. Utánuk a szalorokat és szárikat kell megemlítenünk, akik számban és erőben megtörve, ritkán, de annál féktelenebb dühvel lépnek föl. Az aliélik és karák csak olykor-olykor csíphetik meg a hinduk és tadzsikok s néha az afgánok egy-egy karavánját, s azt is csak a Bokhara felé vivő úton. Ennélfogva a rabszolgák Közép-Ázsiában, nemzetiségükre nézve, számuk többsége szerint siíta perzsák, a már említett tartományokból s közbe-közbe Irán többi részéből is, kik részint meshedi búcsújáró útjukon, részint pedig a háborúkban estek szerencsétlen sorsuknak áldozatul. Továbbá szunnita perzsák Khafból és Heratból; az utóbbiakat nagyrészt a mezőkön és pisztáciagyűjtésnél fogdossák össze. Dzsemsidik és hazaréek, akik kölcsönös harcaikban pusztulnak el, ritkábban találhatóak, s még csekélyebb az afgánok és hinduk száma. Az arabok és oszmánlik, akik nagyra becsülésük ellenére is csakúgy eladatnak, tudtommal mostanában alig vannak négyen vagy hatan, s csak a zsidók azok, akiktől a nomádok, mint varázslóktól félnek, s ennélfogva a turkesztániaknál a felette nagy utáltatás miatt eladhatatlanok lévén, a fogság láncaitól mentek maradnak.

Amily nehéz az évenként fogságba hurcoltak összes számát meghatározni, minthogy ez, miként már megjegyeztük, az Iránban uralkodó viszonyok szerint különböző, éppen oly nehéz a jelenleg egész Turkesztánban élő rabszolgák mennyiségét csak megközelítőleg megállapítani. Minthogy nem mindenkit adnak el rabszolgának a kánságokban, aki a turkománok kezébe esik, ennélfogva az Iránban uralkodó vagyoni viszonyok mellett föltehetjük, hogy a Mazanderánban és a tengerparton elfogott irániaknak majdnem egyharmadát kiváltják, mely körülmény a nomádra nézve különösen hasznos, mivel először a hosszabb tartás költségeitől kíméli meg őt, s másodsor meg a vásár esélyeinek sem kell kitennie magát; mert ha például zsákmánya hibás, el sem adhatja.

Hanem ez a viszony nem mindenütt egyforma. Fogságba rendszerint csak a szegényebb emberek jutnak, mivel ezek mint pásztorok és mezei munkások a megtámadtatás veszélyének inkább ki vannak téve, s ritkábban is válthatják ki magukat. Ha tehát az egyharmad viszonya az egészhez némely helyen fennáll is, mindazonáltal a jóval szegényebb Khoraszánban és Szeisztánban felette bajosan állíthatnók fel azt, mivel a rabszolgakereskedésben megöszült hajhászok szájából hallottam, hogy e vidéken alig váltanak vissza egy tizedrésznit a turkománoktól, s kilenc tizedrész mint eladó portéka a vásárra kerül.

A maga számára csak akkor tart meg a turkomán egy rabszolgát, ha az: 1. vén vagy nyomorék, de mégis tehet annyi szolgálatot, hogy kenyerét megérdemli, mert ellenkező

esetben könyörtelenül lemészároltatik; 2. csecsemő, aki aztán turkománna neveltetvén, a legvadabb martalóc lesz; 3. ha Cupidó egy szép barna iráni nőt oly kedvessé tesz előtte, hogy az elválás nagyon is nehezére esnék. Egyébiránt az utóbbi felette ritkán történik - tudvalevőleg a turkománok a legzsugoribbak a kerek világon -, s minthogy náluk az erény érzete, melyet a cserkesz hurikereskedőknél oly nagyra becsülnek, teljesen hiányzik, ennél fogva a khívai és bokharai udvarok sok olyan virágot kapnak Iránból, melyekről a harmatcseppeket a turkomán kezek rég lerázták. Éppen ezért a puszták lakóinál csak olyan perzsákra találunk, akik saját hazájukban sem igen részesülnének jobb sorsban, mint a turkománoknál, vagy pedig megszökött fegyencek és gonosztevők, akik előbbi mesterségüket, tudniillik a rablást és a gyilkolást, most már a nomádokkal együtt gyakorolják.

A kereskedés rendes folyamában a turkomán emberrablók zsákmányukat legfeljebb két vagy három napig tartják maguknál, akkor aztán az alkuszok kezébe jut a fogoly, kik az előbbieknél pénzt vagy élelmiszert adtak előlegül. Ezek a lelkiismeretlen uzorások húzzák a legtöbb hasznot e gyalázatos üzletből, mert a rablók többnyire könnyelmű egyének, akik a nomádok általános jellemével ellenkezőleg, mindent eltékoznak és eljátszanak. Kétféle alkusz van: a) turkománok, akik a pusztai lakók és a kánságok között folytatnak kereskedést. Ők hosszabb ideig várnak, míg harminc-ötven rabszolgát összegyűjtenek, hogy akkor aztán egy karavánban Khívába vagy Bokharába menjenek. Ezek ezen időköz alatt az árut, hogy az élelmezés és rakhely költségei némileg fedezve legyenek, mint napszámosokat, kikölcsönzik, de csakis a megrongálás elleni kezesség mellett.

b) Perzsia szunnita határlakói, kik sajátos, kétértelmű szerepet játszanak, és ezen üzlet legmegvetésreméltóbb közreműködői. Míg egyfelől a perzsáknak szolgálnak közbenjárókul, hogy az elrablottak tartózkodási helyét a pusztában vagy Turkesztánban kifürkészthessék, másfelől ők a rablók legjobb kémei, kikhez ők juttatják el az egyik vagy másik falu vagy karaván állapotáról a közelebbi tudósításokat. Némelyek, főképpen az Irán keleti határain lakók, Heratban, Majmenében és Bokharában még raktárakat is tartanak rabszolgák számára, s míg évenként egyszer a mindkét nemű szerencsétleneknek egész csoportját viszik vásárra, visszafelé jöttükben a megszabadultaknak vagy a közbenjárásuk által kiváltottaknak egy másik csoportját hozzák vissza magukkal. A szerencsétlenek családjától mindig háromszorta nagyobb árat követelnek, mint amennyi a közönséges váltságdíj, a fölkeresés és kiváltás nehézségeit hozzák elő, annak ellenére, hogy a szerencsétlen áldozat tartózkodási helyét, kit talán éppen ők juttattak oda, a legpontosabban ismerik, és számos ügynökük segítségével már a váltságdíjban is meg vannak egyezve.

Valóban érdekes, hogy e gazemberek miképpen változtatják érzelmeiket, politikájukat és hitüket útjaik iránya szerint. Bokharába utazásuk alatt, azaz rabszolgakereskedői minőségükben a buzgó bokharait játsszák, szidják az eretnek síita világot, és ujjonganak a perzsa rabszolgák méltó sorsa felett. Iránba visszautazásukkor pedig, mikor tudniillik a rabszolgaszabadítót adják, keserves könnyeket sírnak a szegény perzsák állapota felett, egyszóval a világ legérzékenyebb szívű emberei.

Abban a karavánban is, mellyel Bokharából Heratba mentem, utazott két ügyes alkusz, kik Khafban és Kainban laktak. Mind a ketten hodzsa (azaz a próféta utóda) előnevet viselték, mely vallási címre ők nem kevéssé büszkék. Példátlan gyöngédséget és gondoskodást tanúsítottak a felügyeletük alatt hazatérő rabszolgák iránt - ők, akik csak egynéhány hónappal azelőtt, miként nekem a karavánvezető beszélt, egy csoport szerencsétlent vittek a kemény rabszolgaságba.

Sőt a rabszolgakereskedők, akiket dogmafurusoknak neveznek, a khívai és bokharai kánságban már rendezett céhet is képeznek, és nemzetségükre nézve inkább szártok, tadzsikok és szabaddá lett perzsák, mint özbegek vagy bármiféle más turkomán törzsbeli emberek. Az

eladás a raktárakban vagy más, a városoktól távol eső nyilvános vásárokon történik, ahová az árut természetesen egy-két nappal előbb elszállítják. A legjelentékenyebb raktárak a khívai kánságban találhatóak, egyrészt a fővárosban, azután Hezareszben, Gazavatban, Görgenben és Köhnében. Ezeken kívül minden jelentékenyebb helységben van egy kiskereskedő, aki részint a nagykereskedőkkel áll üzleti összeköttetésben, részint lerakott áruk felett rendelkezik. Bokharában Karaköl helység említendő legelől, azután a főváros, továbbá Karsi és Csardzsuj.

Különös az, hogy Szamarkandtól keletre ez a gyalázatos kereskedés mindinkább apad, annyira, hogy a kokandi kánságban már nincsenek nagy rabszolgakereskedők, és az ott levő rabszolgák nagy részét bokharai területen vásárolták. A kánságoktól észak felé terjedő pusztaságokon, hála az orosz uralomnak, csak igen kevés rabszolga van, s azok is, mint fényűzési cikkek, inkább csak a gazdag bajoknál találhatóak.

A rabszolgák ára Közép-Ázsia piacain, mint minden egyéb árué is, leginkább a raktárakban található mennyiségtől függ, mely béke idején csekélyebb, háborúk alkalmával nagyobb. Mindazonáltal van egy folyó vagy állandó ár, melyet ma a következőképpen határozhatnánk meg:

Férfi rabszolgák

	<i>Khívában</i>	<i>Bokharában</i>
10-15 évesek	40 tilla	35 tilla
15-25 évesek	60 tilla	45-50 tilla
25-40 évesek	70- 80 tilla	80 tilla

Női rabszolgák

	<i>Khívában</i>	<i>Bokharában</i>
10-15 évesek, feltűnő szépség mellett	70-80 tilla	70-80 tilla
15-25 évesek	50-60 tilla	50-60 tilla
25-40 évesek	40 tilla	40 tilla

Az ár különfélesége az egyenlő korú férfi rabszolgáknál többnyire testi minőségüktől és nemzetiségüktől függ. Észak-Írán törökjeinek legtöbbször elsőbbségük van, mert először a közép-ázsiai török nyelv testvérdialektusát könnyebben elsajátítják, másodsor pedig erőteljesebbek, s jobban is hozzá vannak szokva a dolgokhoz, mint Irán többi lakói. Legcsekélyebb árat adnak az afgánokért, mert ők a legrosszabb munkások, s azonfelül még bosszúvágyuk és könnyen fölingerelhető jellemük miatt is veszedelmesek, ami egy-egy kegyetlen gazdára nézve gyakran szomorú következményeket von maga után.

Ami a nő rabszolgákat illeti, ezek távolról sem örvendezhetnek az életben olyan helyzetnek, amilyenben Cserkeszország és Georgia leányai Törökországban és Perzsiában részesülnek, s szerepük inkább ahhoz hasonlítható, melyet a néger nők játszanak az említett országokban. Ennek oka könnyen megmagyarázható. Először is Turkesztán leányai inkább megfelelnek az özbegek és tadzsikok szépérzékének, mint az iráni nők, akik olajszerű vagy barna arcukkal és nagy orrukkal a fehér, telt arcú özbek nőkkel szemben sohasem nyerhetik el a Páris almáját. Másodsor, a többnejűség a közép-ázsiaiainál, szegénysége következtében, távolról sem olyan általános, mint a nyugati mohamedánoknál. S azonkívül az özbek sokkal arisztokratikusabb, semhogy asztalát és ágyát a pénzen vásárolt rabnóval meg akarná osztani, s bárha Bokharában imitt-amott a főbb hivatalnokoknál előfordul is ilyen eset (mindig csakis egészen fiatalon bevitt és Turkesztánban fölnevelt perzsa nővel), ám a középosztálynál fölöttébb ritka jelenség. S aztán itt a házasság is könnyebb, mint más iszlám hitű országban, és a rabnóket vagy a nagyok háremében, csakis fényűzési cikk gyanánt, vagy pedig szolgálókul alkalmazzák.

Egészen másképpen áll a dolog a férfi rabszolgák hasznosítását illetően. A turkesztáni sivatag-tartományok ezen századok óta szokásos embertartozéka a földművelést unó özbegre nézve már oly nélkülözhetetlenné lett, hogy nélküle bajosan tudná kicsikarni élelemszükségletét a földtől, amit legjobban az bizonyít, hogy a gabona magasabb vagy alacsonyabb ára az Oxus vízállásától, de leginkább az évenként eladott rabszolgák nagyobb vagy kisebb számától függ. Tehát az a cél, melyre a rabszolgákat használják, leginkább a földművelés és marhatenyésztés, és minél nagyobbak valamely özbeg úr földbirtokai, annál nagyobb az azokra szükségelt rabszolgák száma is. Egy olyan országban, mint Turkesztán, hol a harcias elem túlnyomó, s hol minden szabadnak született egyén, már akár ösztönből, akár politikai kényszerűségből, örömelebb nyúl a kardhoz, mint az ekéhez, a gyilkos hadi kalandokra fordított karokat munkához szokott kezekkel kénytelenek helyettesíteni.

E viszonyt legjobban megvilágítja az a körülmény, hogy azon vidékeken, hol a népesség a leginkább ráadta magát a harcra és rablásra, a rabszolgák száma is a legnagyobb. A három kánság közül e tekintetben Khíva áll az első kategóriában, Bokhara a másodikban, Kokand pedig a harmadikban. Khívában a lakosság túlnyomó száma özbeg, a mindenfelől határos vad nomádok miatt a háború itt szakadatlanul folyik, és a féktelenség gyakoribb, mint a testvérkánságokban. Bokharában, ahol a népesség a békés tadzsikkal erősen vegyítve van, a viszonyok egy régiebb, jobban rendezett kormányzat által már több állandóságra tettek szert, míg végre Kokandban, ahol hasonlóképpen sok tadzsik él, a lakosok híres gyávasága miatt a belháborúk ritkábbak, és nem is olyan pusztítók soha.

A földművelés és marhatenyésztés mellett a rabszolgák egy csekély részét a hivatalnokok (szipáhi), valamint a fejedelem is magánszolgálatokra használják. Hanem e célra csak a fiatal korokban Közép-Ázsiába hozottakat fogadják el, kik a teljesen özbeg nevelés után a kul (rabszolga) gúnyneven kívül kemény helyzetüknek csak gyöngye nyomait érzik. Ezek, Törökország cserkesz rabszolgáihoz hasonlóan, gyakran a legmagasabb méltóságokra jutnak, mert velük született iráni éleselméjűségükkel özbeg vetélytársaikat csakhamar háttérbe szorítják, s nemcsak az előkelők magánlakaiban, hanem az udvari hivatalnokok között is többekre találhatunk a két kánságban, akik foglyokul vitetve oda, később egész tartományok felett kormányoztak. Bokharában, ahol a túlnyomó perzsa elem mellett az özbeg arisztokrácia nem nagy jelentőséggel bír, az uralkodók gyakran szoktak rabszolganőket tenni törvényes nejeiké, s a mostani emírnek anyja és egyik neje is iráni eredetű.

Ennélfogva a férfi rabszolgák megvételekor különösen az egészséges, erőteljes testalkatra vannak tekintettel, s az ár annál nagyobb, ha ehhez egy később jelentkező jó természet is járul. Az eladó tartozik a rejtett testi hibákért három napig jótállani, mert jóllehet alkudozás közben a szerencsétlent, miként egy teherhordó állatot, testének minden részén gondosan megvizsgálják, jóllehet karjai erejét, mellét, hátát és hangját próbára teszik, mindazonáltal az alkuszok gyakran használt fogásai ellen igen óvatosak szoktak lenni. Különösen az életkor az, melyet a perzsa rabszolgáknál oly nehezen lehet kitanulni. A turkománok is meg szokták festeni foglyaik szakállát, az esetben, ha az szürke szálakkal vegyül, miként Iránban szokás. Húsz, sőt néha harminc évnyi különbség is alig ismerhető fel, s könnyen megeshetik, hogy egy fiatal külsővel és szénfekete szakállal vásárolt rabszolga néhány nap múlva, új ura birtokában, ősz emberré változik át.

A csalás és ravaszság e kereskedésnél annál könnyebb, minthogy a rabszolga, turkomán urának kegyetlen bánásmódja és az iránta érzett félelem által elijesztve, az utóbbinak állításai ellen sohasem mer kifogást tenni. Ez főképpen a szunnita hitvallású rabszolgáknál bír nagy fontossággal, mivel ők, mint a közép-ázsiaiak hitkonjai, a vallás törvényei szerint nem volnának eladhatók, ha uruk fenyegetései következtében felekezetüket önmaguk meg nem tagadnák. A közép-ázsiai egy afgánon vagy heratin azonnal fölismeri, hogy szunnita, tudja, hogy hithagyásra kényszerítették őt, s mégis azt hiszi, hogy e szégyenteljes képmutatás által

nem követ el bűnt. Khívában és Bokharában még híres tudományosságú és kegyességű molláknál is találtam szunnita rabszolgákat, s mikor e nagy bűn miatt felelősségre vontam őket, azt mondták, hogy „a vásárlás alatt sííta volt, és hogy most szunnita lett, csupán csak Turkesztán szent földjének tulajdonítandó”. Így csalják meg a vallást éppen maga a vallás által!

Ha mármost azok után, amiket a rabszolgakereskedésről mondtunk, a rabszolgáknak a rabszolgaságban való állapotáról akarunk szólni, az fog kitűnni, hogy sorsuknak az a legmostohább ideje, amikor, elfogatásuk után, turkomán vagy alkusz-kezek által idomíttatnak, különösen pedig akkor, ha műveltségére méltán kevély iránival a durva és barbár turáni, kinek a nevét ő csakis gúnyolódva ejtette ki hazájában, úgy bánik, mint egy állattal. A perzsa, aki ifjúságától fogva mindig a legfinomabb, udvarias modorhoz, virágos nyelvű, választékos társalgáshoz, egyszóval ezeréves, jobb társadalmi viszonyai minden kényelméhez volt szokva, a turkesztáni világ darabos és egészen kezdetleges szokásai mellett erkölcsileg mindig szenvedni fog. Mindazonáltal a testi sanyarúságok korántsem esnek annyira nehezére.

A földművelésre szánt nagyobb szám jó magaviselete által urának szeretetét és bizalmát csakhamar meg szokta nyerni. Ha a rabszolga egyévi otléte alatt semmit se hibázott, nemsokára az új családi kör egyik tagjának tekintik őt, sőt némelyek egy bizonyos idő eltelte után havi járulékot vagy tantième-et kapnak a rájuk bízott szántóföldek vagy barmok jövedelméből, s minthogy az iráni rendszerint munkásabb és takarékosabb turáni szomszédjánál, ennél fogva a rabszolgák Turkesztánban szembetűnően rövid idő alatt egy kis tőkét szoktak összekapargatni.

Ezt nagyobb részük arra fordítja, hogy a rabszolgaságból magát kiváltsa, amire hét évi szolgálat után joga van. Egyébiránt ezt a terminust imitt-amott, a szolgálati buzgalom jutalmául, vagy különös jóakaratból, az úr meg is rövidíti, s ekkor a rabszolgát oly módon lepik meg az azad-(szabadság-) levéllel, miként nálunk szokás egy hű szolgát valami ajándékkal megörvendeztetni. Az ilyen írást a kádi és a világi hatóság törvényesíti, s az, ki egy ilyennek birtokába jutott, azonnal ura saját helyzetének és tetteinek. Magát a fölszabadítási műveletet mindenütt bizonyos ünnepélyességgel viszik véghez. Juhokat ölnek, vendéget hívnak, a felszabadult megöleli a család férfitagjait, s miután urával egy és ugyanazon nemezdarabon helyet foglal, függetlenségét kihirdetik. A kirgizeknél az úr ilyen alkalmakkor a rabszolgának egy fehér csontdarabot szokott az övéhez kötni, ami azt jelenti, hogy már most ő a fekete csont (alárendelt nép) osztályából a fehér csont (nemesség vagy urak) sorába lépett.

Ennyit a szelíd és engedelmes rabszolgákról. Ott, ahol az ellenkező mutatkozik, az özbec durvaság és barbarizmus is teljes szigorában érezteti magát. Hajmeresztő a büntetések sorozata, mellyel egy makacsot engedelmeskedésre szoktak kényszeríteni. Az úr a törvény szerint rendelkezhetik ugyan pénzen vásárolt szolgája élete felett, de hogy a vételár teljes elvesztése által önnönmagát ne károsítsa, ritkán öli meg őt: ám egy ilyen szerencsétlen teremtés kínjai sokkal borzasztóbbak, mint a halál. Némelyeket évekig tartanak egy kevés száraz kenyér és víz mellett a vad pusztaságban, másokat hétéves szolgálati idejük előtt egynéhány nappal újból eladnak, de már nem a kánóságokban, mert őket itt csakhamar közhírűvé lett gonoszáguk miatt többé már el nem adhatják. Az ilyen csalfa vásárra a rabszolgakereskedésben tapasztalatlan kirgizeket szokták rászedni; a perzsa a városból a sivatagba kerül, ahonnan ő, ha megszabadul is, csak ritkán tér vissza hazájába.

Szembeötlőnek tűnt fel előttem, hogy a Közép-Ázsiába került perzsa rabszolgáknak a visszanyert szabadság után alig a fele tér vissza hazájába. Az utóbbi osztályhoz leginkább azok tartoznak, akiket vagy a hátrahagyott családi ügyek, vagy különös honvágy kényszerítenek a visszatérésre. Aki tizenkét évnél tovább élt Turkesztánban, az ritkán fogja azt Iránnal fölcserélni. Miként már fentebb említve volt, a rabszolgák nagyobb része szegény

származású, s miután Turkesztánban biztos keresetre vagy egy kis vagyonra tettek szert, ritkán jut eszükbe, hogy Iránba menjenek, ahol az élet, a legnagyobb igyekezet és tevékenység mellett is, jóval nehezebb, ahol az élelmiszerek drágák, ahol a vagyonosabbak fényűzése és pompázása a szegényebbek szívében olyan sok óhajtást és kívánatot gerjeszt.

Ez a körülmény annál inkább csodálkozásra méltó, minthogy a szabaddá lett rabszolgák, habár a legnagyobb kincseknek vagy a legmagasabb méltóságoknak örvidenének is, a kul (rabszolga) szó gyalázatát minden alkalommal mélyen érezni kénytelenek. Még a legfényesebb viszonyok között sem lehetne a kulnak egy szabad özbege leányát megkérni soha, s az özbegek közül még a legszegényebbek sem sógorosodnának össze vele; példákat idézhetnék, hogy egy özbege még a kán parancsára sem adta oda leányát, s inkább fejedelme haragját vonta magára, mint hogy egy hajdani rabszolgát vejének nevezzen. Még a khanezádok is (rabszolga gyermekei), akiket már eladni nem szabad,¹ hasonló bánásmódban részesülnek, ők is csak más, szabaddá lett rabszolgák vagy szártok leányait vehetik nőül, s csakis a negyedik nemzedékben enyészik el egy kissé a kul szó gyalázata, de végképpen sohasem jut feledésbe. Egy olyan országban, mint Közép-Ázsia, hol a vitézséget tartják a legfőbb erénynek, egy rabszolga személyében a gyávaság netovábbját látják, olyan embert, aki a halálmegvetés hiányában magát láncokba veretni engedte; ez a vétek az, melyet nekik oly nehezen bocsátanak meg. E nézethez társul még a tatároknak - nomádoknak úgy, mint letelepülteknek - határtalanul arisztokratikus érzülete, melyben a legdühösebb torykat vagy a St. Germain-i tizenhárom próbás márkikat is fölülmúlják, olyan érzület, melyet nemcsak az idegen iránival, hanem a bennszülött tadzsikkal, az országnak ezen egykori birtokosával is éreztetnek.

Természetesen csakis a morális háttérbeszorítás az, mely a szabaddá lettnék előbbi szégyene nyomaiként szeméi előtt lebeg. Polgári jogaiban senki sem gátolhatja, s minthogy a keleti általában véve könnyebben rabja lesz a szokásnak, mint más, így azt is könnyen meg tudtam fejteni magamnak, hogy a felszabadult perzsák közül miért települnek le sokan az előbb annyira megvetett és félt Turkesztánban, és rokonaik s Irán síita szentjeinek néhanapján való meglátogatása mellett hogyan tudnak oly egészen elégtelenen élni az idegen országban.

Fájdalom, a rabszolgáknak éppen ez az anyagi jóléte az, mellyel a közép-ázsiaiak, éppen úgy, mint kelet más mohamedánjai is, visszatörölnak minket, mikor utálatunkat fejezzük ki e gyalázatos emberkereskedéssel szemben. Valamint Turkesztánban, úgy Törökországban is gyakran halljuk ezt mondani: „A vad cserkesz fiai vagy leányai otthon szegény emberek voltak, akik szabad hegyekben alig tudtak kenyérrel jóllakni, nálunk pedig gazdag hivatalnokká, basákká, sőt néha hercegnőkké is lesznek, és hatalmas befolyásukkal az egész országot kormányozzák.” A rabszolgákkal való szelíd bánásmódra hivatkoznak az előkelők házaiban, ahol köztük és a család többi tagja közt semmi különbséget nem tesznek, de azt elfelejtik, hogy ezek csak kivételes esetek, és hogy az ilyen szerencsés csillagzat a megvásároltak több vagy kevesebb testi szépségétől függ. Mit tesznek azok, akik kevésbé szerencsés külsejük által uraik kedvét nem tudják megnyerni? Mit tehet azon szánalomra méltók legnagyobb része, kik a legterhesebb szolgálatokra alkalmazva, szeszélyes, zsarnokoskodó uraik örökös sanyargatásainak és haragjának vannak kitéve?

Természetesen ezt senki sem veszi számításba, s még kevésbé az eladás borzasztó, irtóztatós műveletét. De a Boszporusz vagy az Oxus partjain az emberek ritkán szokták maguk elébe képzelni azon pillanat nyomorát, midőn a szerencsétlen rabszolgát régóta megszokott életmódjából, övéinek köréből kiragadják. Mennyi árva, mennyi özvegy, mennyi tehetetlen és

¹ Egy khanezád eladását kárhóztatandó ténynek tekintik, s aki elköveti, rablónak vagy tolvajnak minősül.

a kortól megviselt szülő marad elhagyatva, és tördeli kezeit a kemény rabságba hurcoltakért! Véghetetlen a száma, de még véghetlenebb a siralmas állapota annak a sok tűzhelynek, falunak és vidéknek, melyek a rabszolgarablás ostorától meglátogattnak. Az utas azon országokban minden lépten-nyomon a pusztítás legszomorúbb jeleire bukkan, s habár meg lenne is győződve egyik vagy másik rabszolga fényes jövőjéről, mégiscsak mindig így fog felkiáltani: „Ez a legutálatosabb foglalkozás, mely valaha emberi kezeket meggyalázott, s melynek megszüntetése nyugati civilizációnk emberiségi törekvéseinek legelső és legszentebb kötelessége!”

Tizenegyedik fejezet

Tatárom

Képzhetünk-e két nagyobb ellentétet, mint egy ázsiait s amellet éppen közép-ázsiait, ki ezelőtt két évvel még bő, redős öltönybe burkolva, egy nomád nép kezdetleges és egyszerű ételleivel táplálkozott, és most európai s azonfelül még szűk, magyar viseletben, csizmában és sarkantyúval jár, s a nyugat étkeit és szokásait már egészen magáévá tette; egy ázsiait, ki a molla-osztálynak szánva, Khívában a Medresze Mehemmed Emin magányos szobácskájában órákig foglalkozott imádságokkal és az iszlám tanaival, és most egy európai tudós társaság könyvtárában dolgozik, s bölcsészetről, világ- és egyháztörténetről írt föliánsokat, görög, latin s mindenféle más kigondolható szerzőket keresgél; egy ázsiait, ki Európa nevét alig, vagy csak a legnagyobb utálattal hallotta említeni, ki csupán vad, keleti világának intézményeit és gondolkodásmódját ismerte egyedül helyesnek és józannak, és most európai hírlapok vezércikkeit tanulmányozza, a nyugati államok politikai viszonyairól fecseg, s amellet a két világrész felől a legmerészebb összehasonlításokat állítja fel?

Ezek bizonyára szembeszökő ellentétek, s mégis ez ellentétek mollámban megtestesülve mutatkoznak, abban a hadzsiban, kit Közép-Ázsiából magammal hoztam, ki mekkai útja közben találkozott velem Khívában, de a legszentebb város helyett most már velem együtt Magyarhon fővárosában él. Hogy e tatárt miként bírhattam ezen elhatározásra, az már sok embert kíváncsivá tett, különösen pedig azon benyomás után tudakozódtak igen élénken, melyet átváltozásom gyakorolt rá, mikor jámbor dervisből európai utazóvá lettem. E kíváncsi kérdezőgők legnagyobb tévedése természetesen azon sajátságos hiedelmen alapszik, hogy én magamat egyszerre, hirtelen lepleztem le. Ó, nem, sőt az átváltozás még ugyancsak fokozatosan történt, és annak egyes mozzanatai annál is inkább érdekesek, mivel azok a keleti és nyugati élet kiszínezésére igen jó szolgálatot tesznek. A történet valóban megérdemli, hogy részletesebben elbeszéljük.

Amint említettem, legelőször Khívában találkoztunk össze. Tatárom, egy vándorlási vágytól égő, fiatal molla, társat keresett mekkai útjára, s mivel azt hitte, hogy az áltörökben, a szent helyek szülőltjében, a legjobb útitársra fog találni, mindjárt kezdetben nagyobb bensőséggel ragaszkodott hozzám. Eleinte csak a tudós, vakbuzgó mollát látta bennem, kivel csak a legnagyobb tisztelettel bátorzkodott szembeülni, s kinek ajkairól minden szót a legmélyebb figyelemmel lesett el. E viszony fennállott közöttünk Bokharán, Szamarkandon és Karsin keresztül egészen az Oxus partjaira tett utazásunk alatt.

Az utoljára említett helyen egy kissé már bizalmasabb lettem, a kölcsönzött szentség fátyolát egy kissé föllebbenttem, pajtásokká lettünk, csekély útikészleteinket egy közös tarisznyába pakoltuk, s minthogy igen becsületes és jó szíve volt, tettetés nélkül, hű barátsága valóságos vigaszul és támaszul szolgált magányos, veszedelmes utamon. Ő természetesen csak lassan és nehezen tudta megszokni a valódi meghittséget; teljesen bele látszott nyugodni a fámulus szerepbe, és kolduló körutainkon elvitázhatatlan feladatának tartotta a nehezebb súlyú adományok, mint fa, liszt stb. összeszedését, míg a krajcárok gyűjtését rám hagyta. Este a konyháról is ő gondoskodott, s ha a rizst egy darab rongyon vagy deszkán föltálalta, mindig gondja volt rá, hogy csak azután nyúljon hozzá, ha én markommal már kétszer jó példát mutattam neki. Vajon tisztelet vagy bizalom gerjesztett-e benne oly nagy respektust irántam - nem tudom; elég az hozzá, hogy mindig vonakodott velem egyenlő lábon állni. Nem akartam kedvét szegni, és szabad tetszésére bíztam az egészet.

Az Oxus túlsó partjától Heratig azon mértékben apadott kegyességem, amint a vakbuzgó Bokharától távolodtunk. Imádságok, mosakodások, jámbor elmélkedések - minden ritkábbá lett. Tatárom ugyan észrevette ezt, de nem sokat törődött vele, s ő is maestrójához alkalmaz-

kodott. Vallásos kérdezősködései mind ritkábbakká lettek, de annál inkább növekedett a figyelem, mellyel elbeszéléseimet és leírásaimat a távol frengi földről és vázlataimat ama csodálatos vidékekről hallgatta. Az efféle előadások mindig az éji menetek alakalmával történtek, mikor mi a karavántól egy kis távolságra magányosan s bizalmasan lovagoltunk együtt. Amennyire igazán jólesett nekem, hogy e veszedelmes barbárság közepette a kedves nyugatról beszélhettem, éppen olyan nagy volt tatárom csodálkozása is, midőn hallotta, hogy vannak városok, melyek Bokharánál szebbek; midőn hallotta, hogy vannak országok, hol a rablólktól való félelem és a szomjanhalás veszélye nélkül lehet utazni ide s tova; és különösen meglepte őt az a biztosításom, hogy a frengik, akiket ő úgy ismert, mint durva, kérlelhetetlen emberevőket, a világért sem olyan szívtelenek és érzéketlenek, és hogy sokkal jobbak, mint a hírük keleten. Ő ezt minden más körülmények között kétségbe vonta volna, de hisz ezt maga az efendi, az ő tanítója és ura állítja, akinek föltétlenül hitt.

A fiatal tatár tudásszomja és ragaszkodása tetszett nekem, s az én hajlamomat is megnyerte számára. Mindig távol tartotta magát a többi közép-ázsiaitól, saját földijeitől, és annál szorosabban csatlakozott hozzám. Mivel csakhamar átláttam, hogy a fiatalemberből még valóban lehet valami, nemsokára azt határoztam el magamban, hogy a fiút nem hagyom el többé, sőt, ha lehetséges, magammal viszem Európába. Ez akkor történt, amikor még Herattól meglehetősen távol jártunk. E városban ragaszkodásának és hűségének fényes tanúbizonyosságait adta. Amint már elbeszéltem, ott kellett a legtöbbet szenvednem. Az élelmiszerek teljes hiánya nemritkán érezteté velem az éhség kínjait, és ha az előrehaladott évszakban a hideg éjek fagya az alvásban akadályozott, tatárom volt az, aki vékony rongyait velem becsületesen megosztotta, hogy melegebb takarót és nyugalmas álmot szerezhessen nekem. Hatheti tartózkodásunk alatt Heratban igen sokat szenvedtünk. Biztatásaim, hogy a közeli Perzsiában biztos segílyt fogunk találni, útitársam bátorságát megerősítették. Az a gondolat, hogy az eretnek sííták földjén a jámbor szunnitának jól fog menni dolga, elég furcsának tetszett előtte, de gyermeki ártatlansága és zavartalan bizalma minden további fontolgtatástól visszatartotta - s ő is, mint én, vágyva tekintett Irán hatáira, Khoraszán fővárosa felé.

Végre megérkeztünk Meshedbe. Az ott talált angol tiszt benső barátsága, jóakarata irántam s tatárom iránt is, ez utóbbi előtt kezdetben rejtély volt. Tudta, hogy Dolmage frengi, s mi mindent nem gondolhatott bámulatában, mikor engem, egy jámbor mohamedánt, az ő adoptált szellemi főnökét, egy hitetlennel órákig beszélgetni hallott egy idegen nyelven, sőt egy és ugyanazon tálból látott vele enni. Az angol tiszt környezete s a városban sok egyéb dolog is gyakran fölvilágosította őt afelől, hogy ura egy átöltözött frengi. E gondolat elborzasztotta. Haraggal és bosszankodással hallotta e gyanítgatásokat, de sohasem intézett egyetlenegy kérdést se hozzám e tekintetben, és régi hite még most rendületlenül erős maradt.

További utazásunkon Teherán felé, hol tatár öltözetben a bosszúvágyó síitáktól megtámadtatva, bennem védelmezőre és baráttra talált, hozzám való ragaszkodásának eo ipso növekednie kellett. Természetesen nem kevés merészség volt tőlem, hogy ezzel az emberrel egy hónapig egészen egyedül utaztam, s vele oly sok éjet töltöttem egyedül egy-egy elhagyatott, pusztá helyen: egyetlen gonosz gondolat, és könnyű dolog lett volna engem a néptelen országúton megölni déli álmom közben, s lovaimmal, fegyvereimmel és pénzemmel az északon elterülő pusztába, a turkománokhoz futni. De e gyanú mindig távol maradt tőlem. Egész bizalommal adtam át neki puskámat, kardomat és lovamat, ha fáradtan a homokra vettem magamat. Egész gondtalanul aludtam, mialatt ő őrt állott, mert mindjárt ismeretségünk kezdetén fölismertem jó szívet, s nem mondhatnám, hogy e tekintetben valaha is csalódtam volna.

Sahrudban másodszer látta, hogy egy hitelent megöleltem. Feltűnt neki, de mégis azt mondta: „Uram, valóban helyesen teszed, hogy mindig a frengikkel tartasz, mert ezek a perzsák, bárha a korábban és Mohamedben hisznek, istenemre, százszorta gonoszabbak, mint a hitetlenek!” Itt, mikor Britannia második fiát meglátta, csodálkozását fejezé ki az iránt, hogy ezek a

frengik külsőleg is, belsőleg is mind olyan kedves emberek; de csak nagy nehezen közeledett hozzájuk, s órahosszáig is eltartó bámulata elég világosan mutatta, hogy jóllehet meggyökerezett előítéleteinek egy része eltűnt, még mindig megvolt benne a félénk tartózkodás bizonyos mértéke.

Utazásunk utolsó napjaiban a perzsa főváros felé vidám kedélyem gyakran dalokat ébresztett föl bennem. Bizonyos dalművekből kedvenc dallamokat kezdtem előbb füttyülni, később énekelni. A füttyülés keleten nincs szokásban, s igen illetlennek és frivolnak tartják; mindazonáltal a szép melódiák a Trubadúrból, Ernaniból és Luciából nagyon tetszettek neki. Egész naivul kérdezte: „Vajon Mekkában a koránt e dallamok kíséretében énekelik?“, s midőn tagadólag feleltem, nagyon csodálkozott.

Hogy az ahuáni postaházban mi történt, az olvasó előtt nem ismeretlen. Először hallotta európai nevemet. E név szívének leggyöngédebb izmait is megrendítette. Kétségkívül sokáig küzdött magával, míg végre elhatározta, hogy megkérdez. Mondtam, hogy majd Teheránban fogok felelni, ami őt egyelőre megnyugtatta. Teheránban régi barátaimhoz szállottam a török követségen. A fiatal efendik, akik a szultánt képviselik, egészen fashionable európai diplomáták, öltözetüket és modorukat illetőleg a frengiségnek sokkal erősebb színezetét viselték magukon, mint akár én magam. Ez és nyugaton élő szunnita testvéreinek modern polgárosodása felől tett fölvilágosításom egy kissé apasztotta gyanúját, s lassanként megmutatta neki azt a nagy örvényt, mely Sztambul és Bokhara között tátong. Hallotta az oszmánlik folytonos törekvését, hogy nyugattal, s ha lehetséges, annak műveltségével azonosulhassanak, s nem tudta megállni, hogy e példát ne kövesse maga is. Ehhez járult még az is, hogy ama néhány frengitől, kiket eddigelé megismerni alkalma volt, csak szépet és jót látott, és így gyűlölete és előítéletei is napról napra tűnedeztek.

Teheránban földimmel, Szántóval, ki engem gyakran meglátogatott, közelebről megismerkedett, s lassanként meghittjévé lett. Szántó nem csekély örömmel beszélte el neki, hogy csakis ő és ura (mármint én) az egyedüli magyarok Perzsiában. Ezenfelül a magyarok rokonai az oszmánliknak, vélte a filologizáló szabó, ami a tatárnak nagyon feltűnt, anélkül azonban, hogy különösen nyugtalanította volna, mert a hosszasabb együttlét és régi barátság mindennel kibékítették. És mivel nálam több szeretetre talált, mint a valódi törököknél, ennél fogva abból a kis nemzetiségi különbségből nem sokat csinált. Jó kedvvel járkált erre s arra Teheránban, a perzsák szokásaival és nyelvével megismerkedett, s nagyon örvendett, midőn több heti mulatás után lovainkat a továbbutazásra Koszantinápoly felé újra felnyergeltük.

Eddigelé még mindig úgy volt, hogy csakis Koszantinápolyig fog elkísérni, s onnan Alexandrián keresztül Mekkába utazik. De csakhamar észrevettem, hogy ez az eredeti terv neki nem tetszett, és mást forgat elméjében. Az európai mintára berendezett török követség Teheránban, és a többi követséggel való gyakori érintkezés a nyugati élet némely oldalait már kellemes színben tüntette fel előtte, s fölébresztette benne a kedvet, hogy ezt a csodálatos országot társaságomban meglátogathassa. Hogy az az előbbi vágya, hogy homlokát a szent próféta sírjához dörzsölhesse, mindinkább háttérbe szorult, nem nehéz felfogni. Egészséges, józan esze csakhamar átlátta a vallásos humbugot, s mivel természeténél fogva sajtáságos hajlama volt a kalandokra, könnyen elhatározta magát arra, hogy a magasztos Mekka helyett az előbb annyira félt és utált Frengisztánt látogassa meg.

Tettem magamat, mintha semmit se vettem volna észre. Koszantinápolynál partra tettem, s miután pénzzel eléggé elláttam, el akartam búcsúzni tőle. A szegény tatár mereven nézett rám, szemeiben egy könnycsepp rezgett, s dacára a büszke minaretek látásának, dacára az igazhívők tömegének, mely körülötte hullámozott, mintegy kényszerítette őt valami, hogy reszkető hangon és zokogva így szóljon:

- Efendi, ne hagyj itt engem egyedül. Te Turkesztánból engem ide, ebbe az idegen országba hoztál, én itt senkit sem ismerek, csak téged; szívesen követlek, bárhová mégy is!

- Mit, hát Frengisztánba is eljössz velem? - kérdeztem tőle. - Onnan igen messze van Mekka, ott nincsenek mecsetek és fürdők, s nincs muzulmán konyha; hogy fogsz megélni ott?

Meg volt ütközve, néhány percig hallgatott, s aztán így szólt:

- Ó, a frengik olyan jó és barátságos emberek, nagyon szeretném a hazájukat látni, s azután Sztambulba visszatérni!

Ez nekem elég volt. Közép-ázsiaimat megértettem, a Boszporusz partjain újra összepakoltam őt, s három nap múlva már egy dunai gőzösön volt, csupa európaiaktól környezve, s a közeli magyar főváros felé utazva. A gőzös fedélzetén gyakran gondolatokba merülve találtam; még nem mert európai ételhez nyúlni, környezetére mindig félelemmel tekintett, de lassanként mégis hozzászólt mindenhez, és - néhány nappal ezután Pest utcáin sétálgatott bokharai öltözetében.

Az első napok alatt alig tudott szóhoz jutni bámulatában, mert minden varázsszerűnek tűnt fel előtte. Mindent megbámult, amit csak látott; az utcai járda kockára faragott köveitől kezdve egészen föl a magas épületekig és tornyokig, s könnyen elgondolható, hogy milyen furcsa kérdéseket, Milyen különös és néha felette komikus megjegyzéseket tett a puszták e gyermeke az első európai város közepette. A gyors járás az utcákon, az emberek és kocsik élénk lőtásfutása különösen meglepte őt. Legjobban pedig a nők bilincseltek le figyelmét, s nem tudta elképzelni, hogy a frengik, akik máskülönben olyan okos emberek, miként engedhetik nőiket olyan esetlen öltönyökben, minden felügyelet nélkül kóborolni.

Nappal gyakran láttam őt a távírdasodronyoknál órákig leskelődni; hallani akarta a hangokat, melyek azokon végigfutnak. Éjjel a gázlámpákat bámulta, s kíváncsian tapogatózott körül, hogy vajon csakugyan a vas ég-e. A vendéglőben a fényűzés és pompa túlságosnak tetszett előtte, s minthogy az embereket csak öltözetük után ítélte meg, mindenkit nagy úrnak tartott, s gyakran mondta: „Ó, ez az igazi boldog ország, hiszen itt nem is lát az ember szegényeket!” A fürkésző tekintetekhez is hozzászólt nemsokára, melyek őt mindenfelé kísérték. Egykori félelme a frengiktől egészen eltűnt, mindenkinek barátságos arcot mutatott, s gyakran bocsátkozott élénk beszélgetésbe bárkivel is, aki elébe akadt. Ami a legsajátságosabb, egészen elfeledte, hogy itt őt senki se érti, s kedélyesen diskurálgatott tovább, anélkül, hogy a megszólítottak bámuló arca zavarba hozta volna.

Örömet magammal vittem volna londoni utamra, de mégis jobbnak láttam egyelőre Magyarhonban hagyni. Szilády Áron és Budenz József, tudós barátaim, vendégszeretően magukhoz vették, s mikor egy év múlva Angliából visszatértem, nem kevésbé csodálkoztam el, ahogy tatáromat magyar öltözetben, turbán helyett gondosan fodorított hajfürtökkel, furcsa illedelmességgel s némi feszes méltósággal, viszontláttam. Nagyon rövid idő alatt magáévá tette a magyar nyelvet; mindenfelé szerették, és szívesen látták, s mikor legelőször láttam őt kesztyűben és felcicomázva, egy nővel szemben, szépelgő beszélgetésbe merülve, a nevetést nem tudtam visszafojtani. Ki ezelőtt két évvel még egy medresze mollája volt, ma már félig dendivé nőtte ki magát. Mi mindent nem csinálhat az ember egy keletiből! Minthogy a nyelvvel együtt az írást is elsajátította, barátaim jóakarata nemsokára állást is szerzett számára. A magyar akadémia könyvtárában alkalmazták.

Ha új életmódja felől kérdezem őt, s a keleti és nyugati élet között levő különbségekről beszélek vele, úgy találom, hogy múltja álomként lebeg lelke előtt, olyan álomként, melyre szívesen visszaemlékszik a távolból, de amelyet mostani helyzetével éppen nem cserélne föl. A honvágy nemritkán bántja. A mi nyugati műveltségünket a következő okok miatt szereti: először, különösen tetszik neki a tökéletes biztonság a társadalomban s a kormány zsarnoki

önkényének teljes hiánya. Közép-Ázsiában az országúton az ember pusztá élete sem biztos a rablók elől, s a városban örökös veszély fenyegeti a hatóságok barbár rendeletei miatt. A gyakori kegyetlen kivégeztetések, a pusztító polgárháborúk még csak most tűnnek fel neki, mert látja itt, hogy ezer meg ezer ember érintkezik naponként egymással, anélkül, hogy veszekedés, verekedés és vérontás történnék, ami pedig hazájában gyakran megesik.

Másodszor, az európai kényelem az, mely neki jólesik, és őt, ha nem is sokára, de a jelenben még leláncolja. Látja, hogy nálunk egy egyszerű polgár lakhelye jobban el van látva, mint fejedelme palotája. A tisztaság ruhában úgy, mint ételben, a finomabb modor, melyet itt az emberek egymással szemben használnak - mindezek mágnesek, melyek őt ide vonzzák, anélkül, hogy a zordon hazát elfeledtetnék vele.

Harmadszor, különös tetszésére van az, hogy itt a vallások és nemzetiségek közti különbségek alig érezhetők, míg ezek a távoli keleten hatalmas válaszfalakat képeznek. Náluk otthon már az a gondolat is, hogy valaki a frengik földjéhez közeledik, bizonyos halál volna, s íme most ő ezen ország kellős közepében él nemcsak minden megtámadtatás nélkül, hanem mindenütt és mindig szeretettel és melegséggel fogadva.

Ami az iszlám érzelmeit illeti, e tekintetben már saját szemlélődései világosították fel. Ugyanis észrevette, hogy minél jobban közeledett a nyugathoz, a mohamedán fanatizmus annál inkább apadott, s minthogy ugyanazon mértékben az emberiességhez és jó rendhez is mind közelebb jött, csakhamar gyanítania kellett, hogy az iszlám, legalábbis az az iszlám, melyet ő ismert és vallott, a polgárosodásnak és az Európában megismert finomabb életmód-nak határozott ellensége. Gyűlöletet vagy rosszallást az arab próféta tanait illetőleg még ugyan nem nyilvánított, de okoskodásai és szemlélődései eléggé eléárujják, hogy belsejében hatalmas változás ment végbe. Anélkül, hogy a nagy különbség okát kelet és nyugat között feltétlenül a keresztyénségnek akarná tulajdonítani, következtetéseiben mégis annyira ment, hogy most már a mi nyugati műveltségünk és életmódunk összeférhetetlenségét a Mohamed tanaival ő is átlátja. Határozottan még nem nyilvánította ki, hogy melyiknek adja az elsőséget, s bizonyára sokáig fog tartani, míg egy ilyen gondolatot nyíltan ki mer mondani. Mindazonáltal célzásai és szakadozott észrevételei azt bizonyítják, hogy e kérdésekkel sokat foglalkozik, s önmagával még mindig heves küzdelemben áll.